

МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 328.184

Перспективи застосування досвіду інституціоналізації лобізму у США у вітчизняній системі публічного управління

PROSPECTS OF APPLICATION OF THE EXPERIENCE OF INSTITUTIONALIZATION OF LOBBYING IN THE USA IN THE DOMESTIC SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION

ВІННИЧЕНКО Олександр – аспірант кафедри публічного управління та адміністрування, Національний авіаційний університет, пр. Любомира Гузара, 1, м. Київ, 03058, Україна

ORCID <https://orcid.org/0009-0001-2834-7984>

VINNYCHENKO Oleksandr – postgraduate student at the Department of Public Management and Administration, National aviation university, 1, Liubomyra Huzara ave, Kyiv, 03058, Ukraine

Анотація. У статті на основі вітчизняних та зарубіжних джерел проаналізовано досвід США щодо інституціоналізації лобістської діяльності та зроблено узагальнення стосовно можливості його використання у вітчизняній системі публічного управління. Показано, що цілями інституціоналізації лобістської діяльності є забезпечення прав громадян на участь у прийнятті та реалізації управлінських рішень та загалом діяльності органів влади. Обґрунтовано, що розвиток лобізму сприяє ефективності громадського контролю у взаємодіях державних структур з групами інтересів, що є механізмом мінімізації корупційної діяльності. Відзначено, що США є своєрідним еталоном інституціоналізації лобізму у системі публічного управління, оскільки саме тут він був започаткований у сучасному вигляді і саме тут законодавство про лобізм має найбільшу історію і відповідно детальну регламентацію об'єкта унормування. Для вітчизняних законодавців насамперед важливою є системна розробка у цьому законі понятійного апарату у сфері регулювання лобістської діяльності, який включає визначення 16 термінів. Закон регулює не лише взаємовідносини лобістів та законодавців, а лобістську діяльність у сфері виконавчої влади. Лобістське законодавство США також визначилося з характеристиками лобістської діяльності як професійної, а також має досконалу процедуру реєстрації та подання щоквартальних звітів лобістів і систему покарань за порушення лобістського законодавства. Разом з тим показано, що американська система регулювання лобізму виявилася не дуже ефективною для боротьби з політичною корупцією у законодавчій системі США. Зроблено висновок, що американське законодавство щодо регулювання лобізму може бути взяте за основу при розробці найбільш важливої складової вітчизняного законодавства, що стосується визначення суб'єкта та лобістської діяльності, а також поняття самої цієї діяльності. А це є основною передумовою успішного публічно-управлінського регулювання процесу функціонування даного інституту в унормованому вигляді, що є актуальним завданням розвитку вітчизняної системи публічного управління.

Ключові слова: публічне управління, лобізм, групи інтересів, законодавство, інституціоналізація, США, громадянські права та свободи.

Summary. Based on domestic and foreign sources, the article analyzes the experience of the USA regarding the institutionalization of lobbying activities and makes a generalization about the possibility of its use in the domestic system of public administration. It is shown that the goals of the institutionalization of lobbying activities are to ensure the rights of citizens to participate in the adoption and implementation of management decisions and the activities of government bodies in general. It is substantiated that the development of lobbying contributes to the effectiveness of public control in interactions between state structures and interest groups, which is a mechanism for minimizing corruption. It is noted that the USA is a kind of standard for the institutionalization of lobbying in the system of public administration, since it was here that it was started in its modern form and it is here that legislation on lobbying has the longest history and, accordingly, detailed regulation of the object of regulation. For domestic legislators, the systematic development of the conceptual apparatus in the field of lobbying activity regulation, which includes the definition of 16 terms, is primarily important in this law. The law regulates not only the relations between lobbyists and legislators, but lobbying activities in the sphere of executive power. US lobbying legislation also defines the characteristics of lobbying activity as professional, and also has a perfect procedure for registration and submission of quarterly reports of lobbyists and a system of penalties for violations of lobbying legislation. At the same time, it is shown that the American system of lobbying regulation was not very effective in combating political corruption in the US legislative system. It was concluded that the American legislation on the regulation of lobbying can be taken as a basis for the development of the most important component of domestic legislation related to the definition of the subject and lobbying activity, as well as the concept of this activity itself. And this is the main prerequisite for successful public-management regulation of the functioning of this institute in a standardized form, which is an urgent task for the development of the domestic public management system.

Key words: public administration, lobbying, interest groups, legislation, institutionalization, USA, civil rights and liberties.

Вступ. Сьогодні Україна, як і будь-яка держава в умовах системної модернізації усіх сфер життя, та ще й обтяжена завданнями боротьби з зовнішнім агресором, має достатньо великі проблеми щодо визначення та реалізації інтересів тих чи інших груп українського суспільства. Розуміння цих інтересів з боку органів державної влади вимагає певних механізмів їх артикуляції та суб'єкт-суб'єктної комунікації. Одним з таких механізмів впливу громадян та структур громадянського суспільства на владу з метою реалізації інтересів окремих його груп є інститут лобізму. Хоча сьогодні в Україні лобізм сприймається переважно як явище корупційне та таке, що перебуває поза межами законодавчого регулювання, закордонний досвід переконливо свідчить про можливість та важливість нормативно-правової інституціоналізації лобізму як ефективного механізму комунікації системи публічного управління та груп інтересів громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню лобізму за кордоном, у тому числі і в США, здійснено у роботах таких вітчизняних фахівців як М. Газізов, О. Козинець, Д.Лавренов, А. Муртішева, В. Нестерович, В. Сумська, Т. Яровой та інші. У центрі уваги науковців здебільшого знаходиться проблематика історії лобізму, його законодавчого регулювання та конкретних технологій лобістської діяльності в США. Достатньо детально аналізуються правові аспекти лобізму та його вплив на розвиток взаємовідносин між органами державної влади та громадськістю. Разом з тим на периферії наукових розвідок залишається проблематика інституціоналізації лобізму у контексті завдань публічного управління.

Мета статті. Визначення специфіки лобізму в США та можливостей використання досвіду його законодавчого регулювання в цій країні у процесі інституціоналізації лобізму в Україні.

Виклад основного матеріалу. Світова практика демонструє велике різноманіття моделей інституціоналізації лобізму, які достатньо умовно дослідники поділяють на чотири групи. У межах першої групи, до найбільш значущих представників якої можна віднести США, Канаду, Японію, здійснюється системне та всеохоплююче законодавче регулювання лобізму. Низка країн здійснює законодавче регулювання лобізму лише за окремими аспектами у межах вузькофункціональних документів, таких як «Кодекс етики лобістів» у Франції, чи німецьке Положення «Про реєстрацію союзів та їх представників в Бундестазі». Значну групу представляють країни з відсутністю спеціального законодавчого регулювання лобістської діяльності, однак при наявності як механізмів впливу громадськості та лобістів на систему державної влади, так і підготовки та обговорення нормативно-правових механізмів інституціоналізації лобізму (Італія, Казахстан, Польща, Україна). У низці держав з переважно недемократичним устроєм (наприклад, у Китаї чи Білорусі) проблеми лобіювання взагалі не мають не лише законодавчого вирішення, а й не є предметом скільки-небудь значного публічного обговорення, хоча сам лобізм при цьому має місце і функціонує переважно в приватно-корупційних формах [5].

У країнах з інституціоналізованою лобістською діяльністю її законодавчою основою є гарантовані конституційні права і свободи у вигляді визнання народу єдиним джерелом влади, свободи думки та преси, права у мітингах та інших публічних заходах тощо. Цілями інституціоналізації лобістської діяльності визначаються забезпечення прав громадян на участь у прийнятті та реалізації управлінських рішень та загалом діяльності органів влади [9]. Розвиток лобізму сприяє ефективності громадського контролю у взаємодіях державних структур з групами інтересів, що є механізмом мінімізації корупційної діяльності. Загалом дослідники відзначають адекватність можливостей громадян захищати свої інтереси через вплив на органи влади ринкової моделі економіки та маркетинговим моделям публічного управління [1].

Хоча в Україні лобіювання законодавчо чітко не врегульовано і існують через це суттєві проблеми з його прозорістю, конституційно-правові механізми його інституціоналізації у вигляді гарантованих прав та свобод громадян створюють передумови його законодавчого унормування. Починаючи з 2016 р., зареєстровано кілька законопроектів, спрямованих на регулювання лобістської діяльності у межах профільного закону: «Про лобізм» № 5144 від 20.09.2016; «Про лобіювання» № 5144-1 від 05.10.2016; «Про забезпечення прозорості та законності комунікації з суб'єктами владних повноважень» № 7129 від 20.09.2017, «Про державну реєстрацію суб'єктів лобіювання та здійснення лобіювання в Україні» № 3059 від 11.02.2020 тощо. Однак всі законопроекти мають системні вади, які перешкодили формуванню в Україні повноцінної законодавчої бази лобістської діяльності [4]. Це ще більш актуалізує дослідження зарубіжного досвіду для формування найбільш адекватного вітчизняним потребам лобістського законодавства.

Для України найбільш важливим є досвід США щодо системного унормування лобістської діяльності, оскільки лобістське законодавство у цій країні сформувалося на основі тривалого удосконалення у процесі вирішення практичних проблем оптимізації взаємодії державної влади та зацікавлених груп.

США вважаються своєрідним еталоном інституціоналізації лобізму у системі публічного управління, оскільки саме тут він був започаткований у сучасному вигляді і саме тут законодавство про лобізм має найбільшу історію і відповідно детальну регламентацію об'єкта унормування. Правове регулювання лобізму в цій країні не є результатом якогось єдиного управлінського рішення, а формувалося протягом довгого часу як відповідь на конкретні проблеми чи завдання розвитку країни. Прослідковується чіткий взаємозв'язок між удосконаленням законодавства про лобізм та проблемами боротьби з корупцією, оскільки здебільшого правові акти у цій царині приймалися у відповідь на масштабні корупційні скандали [10].

Основою законодавчого регулювання лобізму, як і будь-яких форм організованої діяльності громадян, вважається прийнята у 1789 р. перша поправка до Конституції США, яка гарантує усім право на свободу слова, зібрань, а також право звертатися до офіційних

органів зі скаргами. Що стосується спеціалізованого лобістського законодавства, то його початок відносять 1876 р., коли Палатою Представників Конгресу США було прийнято спеціальну резолюцію з вимогою реєстрації лобістів у клерка цієї палати. Необхідність цього акту була викликана дуже сильним лобістським тиском на парламентарів в умовах швидкого розвитку промисловості та посилення фінансових можливостей приватних бізнесових груп.

Вслід за федеральним рівнем розпочалося регулювання лобістської діяльності на рівні штатів, де на основі достатньо різних підходів регулювалося представництво груп інтересів у процесі прийняття законодавчих рішень. Домінуючою стала модель відкритості діяльності лобістів, зразком реалізації якої слід вважати прийнятий у 1890 році штатом Массачусетс закон, який зобов'язує лобістів реєструватися та розкривати свої витрати. Однак низка штатів, такі як Джорджія, Луїзіана, Теннесі та Техас, прийняли законодавство, яке оголошувало лобістську діяльність поза законом. При цьому було вперше визначено і саме лобіювання як «будь-яке особисте клопотання, адресоване члену Генеральної асамблеї з проханням сприяти або перешкоджати, пропозицією голосувати за або проти будь-якого закону від особи, яка переслідує приватний або корпоративний інтерес щодо закону», а також і міру покарання за - ув'язнення терміном від 1 до 5 років [6].

Визначення лобізму як кримінального злочину мало серйозні підстави, оскільки у період «дикого капіталізму» в США у другій половині XIX століття відносини між органами державної влади та підприємцями часто були корумпованими і не мали нічого спільного з законодавчими нормами. Регулювання лобістської діяльності у цей час йшло у тісному зв'язку з процесом унормовування незаконної діяльності приватного бізнесу з боку органів державної влади, що часто доходило до прямого втручання у внутрішні справи приватних фірм. Найбільш жорстким було антитрестове законодавство, що стало основою частих та тривалих судових позовів, які звичайно урегулювалися за участі лобістів.

Наступний етап змін у лобістському законодавстві США також пов'язаний з протистоянням системи державної влади та приватного бізнесу у процесі упровадження політики «нового курсу» президентом Ф. Рузвельтом, націленого на демонополізацію економіки, насамперед енергетичного сектору. Енергетичні корпорації організували масовий тиск на законодавців з вимогою відхилити відповідний законопроект, у відповідь на що у парламенті сформували спеціальний комітет для розслідування лобістської діяльності. За результатами розслідування у 1935 р. було внесено до Конгресу законопроект про регулювання лобізму. Він не був прийнятий, однак були внесені зміни до закону «Про холдингові енергетичні компанії», які зобов'язували лобістів промислових підприємств реєструватися, що згодом стало основою прийняття спеціального закону щодо виокремлення лобізму як самостійного інституту взаємовідносин між владою та підприємцями.

У 1938 р. мала місце ще одна важлива новація в американському лобістському законодавстві, коли законодавці прийняли закон про реєстрацію іноземних агентів, згідно якого представники зовнішньополітичного лобі мали реєструватися та звітувати щодо власної професійної діяльності [8]. Основним об'єктом регулювання стали лобісти іноземних урядів, зарубіжних партій та інших зарубіжних клієнтів. Хоча у момент прийняття закон мав політичну спрямованість і був механізмом протидії комуністичному та нацистському впливу, у 1966 році за рахунок поправок закон трансформували у механізм переважно економічного регулювання. У такому вигляді він регулює діяльність іноземного лобі в США і зараз, відіграючи дуже важливу роль з огляду на політичну вагу США на міжнародній арені. Наразі понад 135 держав, включаючи й Україну, мають своїх представників, які здійснюють лобістські функції при прийнятті рішень органами державної влади США.

Перший у світі загальнонаціональний закон «Про регулювання лобізму» був прийнятий Конгресом США у 1946 р., він зобов'язував усіх осіб, які займаються лобістською діяльністю, офіційно заявити про це та пройти реєстрацію в нижній палаті Парламенту. Закон насамперед став антикорупційним механізмом системи публічного управління, оскільки відділяв лобізм від корупції за рахунок оприлюднення інформації про лобістів, їхніх клієнтів та фінансовий бік лобістської діяльності. Недоліком закону було обмеження регулювання лобістської діяльності лише органами законодавчої влади, а також відсутність чіткого визначення обмежень для її суб'єктів з обох сторін. Слабим місцем закону була і відсутність понятійного апарату з розмежуванням хабарництва та законної винагороди [7].

Більш досконалим виявився чинний і зараз закон 1995 р. «Про розкриття лобістської діяльності» [13]. Для вітчизняних законодавців насамперед важливою є системна розробка у цьому законі понятійного апарату у сфері регулювання лобістської діяльності, який включає визначення 16 термінів. Закон регулює не лише взаємовідносини лобістів та законодавців, а лобістську діяльність у сфері виконавчої влади. Відповідно дається визначення посадовців у обох гілках влади, які конкретизуються вичерпним переліком суб'єктів - від Президента та Віце-президента до керівників відомств та їх помічників і радників, а також службовців на посадах конфіденційного характеру. Взаємодія саме з цими чітко визначеними представниками владних структур визначається законом як лобістська діяльність.

Достатньо чітко визначено і лобістську сторону відносин під загальним терміном «клієнт». Це фізична чи юридична особа, яка самостійно займається лобістською діяльністю чи наймає для лобістської діяльності від свого імені іншу фізичну особу. Лобістами можуть бути не тільки наймані працівники, а й також штатні службовці клієнта-роботодавця.

Що стосується поняття «лобістської діяльності», то воно визначається через поняття лобістського контакту. До останнього відносять власне самі контакти для досягнення лобістських цілей, а також дії щодо

організації таких контактів. До таких дій закон відносить підготовку та планування лобістських контактів, необхідні для цього дослідження та інші допоміжні дії, що мають на меті їх використання для лобістських контактів, взаємодія з іншими суб'єктами з цією ж метою.

Сам «лобістський контакт» визначається як меседж в усній, електронній чи письмовій формі, що адресований клієнтом чи від його імені відповідній посадовій особі законодавчої чи виконавчої влади щодо визначених законом публічно-управлінських дій. У законі зафіксовано чіткий перелік таких дій: будь-яка діяльність щодо у сфері федерального законодавства, включаючи не тільки роботу над законопроектами, а й законодавчі ініціативи; діяльність щодо федеральних адміністративних актів, регуляторних актів, наказів виконавчого характеру та будь-яких інших програм, державної політики чи позиції американського уряду; вплив на процес управління федеральними програмами, куди включають насамперед управління федеральними контактами, дотаціями, дозволами, позиками та ліцензіями; вплив на процес призначення на посади, які вимагають затвердження Сенатом.

Американський законодавець також здійснив чітке унормування дій, які не можуть бути включені у визначення «лобістський контакт». Серед найбільш важливих - повідомлення державних посадовців обох гілок влади, які здійснюються ними у межах своєї компетенції та виконання посадових обов'язків.

Лобістське законодавство також визначилося з характеристиками лобістської діяльності як професійної. Вона вважається такою у тому випадку, коли відповідна особа витрачає на лобізм більше 20% свого часу чи отримує за свої послуги від клієнтів більше 5 тис. дол. на протязі 6 місяців, незалежно від кількості контактів з посадовцями. Закон удосконалив і процедуру реєстрації та подання щоквартальних звітів лобістів, а також і систему покарань за порушення лобістського законодавства.

Можна зробити висновок, що американське законодавство щодо регулювання лобізму може бути взяте за основу при розробці найбільш важливої складової вітчизняного законодавства, що стосується визначення суб'єкта та лобістської діяльності, а також поняття самої цієї діяльності. А це є основною передумовою успішного публічно-управлінського регулювання процесу функціонування даного інституту в унормованому вигляді.

На основі закону про лобістську діяльність 1995 р. було переглянуто і Закон «Про реєстрацію іноземних агентів» 1938 року. Його об'єктами регулювання стали виключно агенти іноземних урядів та політичних партій, у той час як іноземні економічні суб'єкти, зокрема, транснаціональні корпорації, дістали можливість здійснювати лобістську діяльність на тих же засадах, що й американські [6].

Великою проблемою інституціоналізації лобістської діяльності в Україні є тіньові форми взаємодії лобістів та посадовців, які сформувалися в умовах відсутності унормування лобістської діяльності і на сьогодні у багатьох випадках є джерелом корупції [2]. Американський досвід свідчить про необхідність комплексного

вирішення цієї проблеми, доповнюючи лобістське законодавство процесом формування професійної етики лобістів. Механізмом такого формування стало створення у 1979 році професійної громадської організації під назвою Американська ліга лобістів.

Ця організація займається професійною просвітницькою роботою серед лобістів, артикулює їх інтереси у ЗМІ, кристалізує професійні цінності та визначає напрям розвитку професійної культури лобістів. Завдяки її діяльності у суспільстві формується позитивний імідж лобіста, ця професія набуває суспільного схвалення і стає зрозумілою її необхідність для демократичного розвитку країни. Завдяки Американській лізі лобістів відбувається постійне підвищення етичних та професійних стандартів лобістської діяльності, формуються конструктивні антикорупційні та соціоцентричні технології лобізму. Ліга здійснює різноманітні просвітницькі проекти та PR проекти, а також видає щомісячний професійний бюлетень, піклуючись як про розвиток самої лобістської професійної спільноти, так і про формування моделі та іміджу професійного, чесного та некорумпованого лобіста, представника незалежної та шанованої професії [11].

Разом з тим американська система регулювання лобізму виявилася не дуже ефективною для боротьби з політичною корупцією у законодавчій системі США. Практично всі дослідники сходяться на думку, що спонсорування лобістами зацікавлених груп виборчих кампаній в США є достатньо корумпованою сферою публічно-управлінської діяльності зі значним негативним ефектом на всю систему законодавчої та виконавчої гілок влади. Не можна сказати, що у США відсутнє регулювання виборчого лобізму на законодавчому рівні, оскільки закон «Про федеральні виборчі кампанії» (1975 р.) достатньо жорстко обмежує можливість фінансування кандидатів на виборах від будь-яких структур і фізичних осіб [15]. Однак ці обмеження не діють після рішення Верховного суду Сполучених Штатів, які визнали їх неконституційними. Відтак досвід США у сфері боротьби з корупційними проявами виборчого лобізму слід вважати скоріш негативним, і слід констатувати відсутність ефективного законодавчого регулювання впливу лобістів потужних груп інтересів на законодавчу та виконавчу гілки влади через механізми фінансування виборчих кампаній [3].

Висновки. Фактично саме лобістське законодавство у США може бути взяте за основу як модель інституціоналізації лобізму в Україні, що є найбільш адекватною для забезпечення прозорості роботи лобістів та використання офіційного лобізму як механізму боротьби з корупцією. Важливим є також досвід США щодо формування культури лобістської діяльності та формування позитивного іміджу лобістів у громадській думці, враховуючи переважно негативно-корупційне сприйняття цього явища в Україні. А от як механізм боротьби з владною корупцією, особливо пов'язаною з виборчим процесом, американська модель інституціоналізації лобізму зразком бути не може. Також навряд чи можливо переймати досвід США з підготовкою єдиного профільного закону про лобізм, враховуючи невдалі спроби прийняти такий закон

в Україні. Скоріш за все, тут слід опиратися на європейський досвід багаторівневого регулювання лобістської діяльності на рівні низки законів. Потрібно мати на увазі і специфіку функціонування груп інтересів в Україні, оскільки на відміну від США, де великі приватні групи інтересів діють через систему лобіювання,

в Україні олігархічні групи здебільшого впливають на систему публічного управління безпосередньо. По суті вітчизняний законодавець має не просто урегулювати наявну лобістську діяльність, а й через законодавчі норми створити інститут цивілізованого лобізму в Україні.

Список використаних джерел

1. Братаніч Б. В. До визначення поняття «соціальний маркетинг». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2007. № 30. С. 55-62.
2. Газізов М. М. Адаптація досвіду лобістської діяльності країн розвинутої демократії в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2016. № 1. С. 124-130.
3. Козинець О. Г., Новомлинець А. О. Лобізм у політиці: зарубіжний досвід та українські реалії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 68-71.
4. Лавренов Д. А. Зарубіжний досвід правового забезпечення лобізму та його адаптація до українських політичних реалій. *Політологічний вісник*. 2014. Вип. 73. С. 452-469.
5. Муртішчева А. О., Врещ Ю. О., Радченко О. А. Правове регулювання лобізму: досвід зарубіжних країн, перспективи для України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Юридичні науки*. 2020. № 5. С. 66-73.
6. Нестерович В. Суб'єктна та об'єктна складові інституту лобіювання у США. *Віче*. 2010. № 3. С. 16-21.
7. Новіков О. В., Приблуда П. М. Правове регулювання лобізму в Україні через призму іноземного досвіду. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2019. № 6(2). С. 64-68.
8. Офіційний сайт Департаменту юстиції США. URL: <http://www.fara.gov/>
9. Сумська В. В. Лобіювання як інструмент публічного врядування: зарубіжний досвід. *Теорія та практика державного управління*. 2011. Вип. 4. С. 491-497.
10. Яровой Т. Становлення законодавчого регулювання лобізму в США як приклад для України. *Аспекти публічного управління*. 2019. Т. 7, № 1-2. С. 53-60.
11. American League of Lobbyists (ALL). Official website. URL: <http://www.alldc.org/>
12. Legislation. Control of lobbying. *Harvard Law Review*. 1932. P. 1243.
13. Lobbying Disclosure Act. URL: http://www.senate.gov/legislative/Lobbying/Lobby_Disclosure_Act/TOC.htm

References

1. Bratanich, B.V. (2007). Do vyznachennia poniattia «sotsialnyi marketynh» [To define the concept of «social marketing»]. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*. vol.30, 55-62. [in Ukrainian].
2. Hazizov, M. M. (2016). Adaptatsiia dosvidu lobistskoi diialnosti krain rozvynenoj demokratii v Ukraini [Adaptation of experience of lobbying activities of developed democracies in Ukraine]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*. vol.1, 124-130. [in Ukrainian].
3. Kozynets, O. H. and Novomlynets, A. O. (2023). Lobizm u politytsi: zarubizhnyi dosvid ta ukraïnski realii [Lobbying in politics: foreign experience and Ukrainian realities]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. vol. 1, 68-71. [in Ukrainian].
4. Lavrenov, D.A. (2014). Zarubizhnyi dosvid pravovoho zabezpechennia lobizmu ta yoho adaptatsiia do ukraïnskykh politychnykh realii [Foreign experience of legal support of lobbying and its adaptation to Ukrainian political realities]. *Politolohichniy visnyk*. vol. 73, 452-469. [in Ukrainian].
5. Murtishcheva, A. O. Vreshch, Yu. O. and Radchenko, O. A. (2020). Pravove rehuliuвання lobizmu: dosvid zarubizhnykh krain, perspektyvy dlia Ukrainy [Legal regulation of lobbying: experience of foreign countries, prospects for Ukraine]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka». Seriia : Yurydychni nauky*. vol. 5, 66-73. [in Ukrainian].
6. Nesterovych, V. (2010). Subiektna ta obiektna skladovi instytutu lobiiuvannia u SShA [Subject and object components of lobbying institute in the USA]. *Viche*. vol. 3, 16-21. [in Ukrainian].
7. Novikov, O. V. and Prybluda, P.M. (2019). Pravove rehuliuвання lobizmu v Ukraini cherez pryzmu inozemnoho dosvidu [Legal regulation of lobbying in Ukraine through the prism of foreign experience]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka»*. vol. 6(2), 64-68. [in Ukrainian].
8. Ofitsiyniy sait Departamentu yustytisii SShA [Official website of the US Department of Justice]. URL: <http://www.fara.gov/> [in English].
9. Sumska, V. V. (2011). Lobiiuvannia yak instrument publicnoho vriaduvannia: zarubizhnyi dosvid [Lobbying as a tool of public governance: foreign experience]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*. vol. 4, 491-497. [in Ukrainian].
10. Iarovoi, T. (2019). Stanovlennia zakonodavchoho rehuliuвання lobizmu v SShA yak pryklad dlia Ukrainy [Formation of legislative regulation of lobbying in the USA as an example for Ukraine]. *Aspekty publicnoho upravlinnia*. T. 7, vol. 1-2., 53-60 [in Ukrainian].
11. American League of Lobbyists (ALL). Official website. URL: <http://www.alldc.org/> [in English].
12. Legislation. Control of lobbying. *Harvard Law Review*. 1932. P. 1243. [in English].
13. Lobbying Disclosure Act. URL: http://www.senate.gov/legislative/Lobbying/Lobby_Disclosure_Act/TOC.htm [in English].